

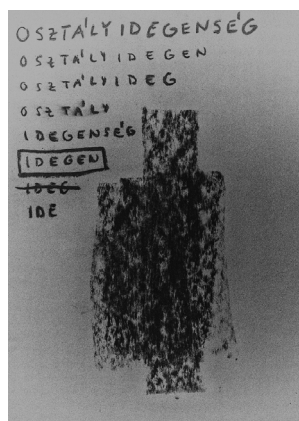
VALUCH TIBOR

LEHETETT MIT ENNI, VOLT MIT VENNI...

Az élelmiszerellátás és -fogyasztás változása Magyarországon 1956–1978 között¹

Bevezetés

■ A magyar közvéleményben és a társadalomtudományban hosszú ideje jelen van az a meggyőződés, miszerint az 1956-os forradalom leverését követően a Kádár-rendszer stabilizációja és konszolidációja azért lehetett olyan gyors, mert a kommunista párt vezetése levonta a Rákosi-korszak politikájának tanulságait, a forradalom árnyékában igyekezett elkerülni a társadalmi konfliktusokat, fokozatosan változtatott a hatalom gyakorlásának mechanizmusán, módosította a gazdaságpolitikát, s egyfajta „korlátozott jóléti fordulatot” hajtott végre. Tény, hogy a politikában az 1956-os megtorlás lezárulását, az 1963-as amnesztiát követően mérséklődött a nyílt erőszak szerepe, a gazdaságban pedig a kollektivizálás befejezése és az erőltetett iparosítás folytatása mellett két kisebb engedményt tettek: egyfelől a gazdasági tervek készítése során nagyobb figyelmet fordítottak a lakossági fogyasztásra, és előírták a fogyasztási és létfenntartási cikkek termelésének növelését, másfelől pedig egyfajta – politikai – prioritásként kezelték a reálbérek növelését.² Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy ezek a törekvések miként érvényesültek és milyen változásokat okoztak a Kádár-korszakban,³ annak is az 1960-as évek közepéig tartó stabilizációs, majd az 1970-es évek végén lezáruló konszolidációs időszakában a mindennapi életet alapvetően meghatározó élelmezési és táplálkozási⁴ viszonyok területén.

„Az ipari területekre teljesen rendszertelen a kenyér kiszállítása. Vannak bányászlakta helyek, ahova gyakran csak boltzáráskor vagy utána érkezik meg a kenyér. [...] Nemegyszer előfordult, hogy péntek délutántól hétfő délig nem volt kenyér. [...]”

Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból.

A távolodó ínség – az élelmiszerhiány mérséklődése és felszámolása

■ Az ötvenes évek első felének katasztrofális és általános hiánnyal jellemezhető időszakát követően, a korai Kádár-korszak hétköznapijában továbbra is meglehetősen hullámzó színvonalú volt az élelmiszer-ellátás. Különösen kritikus kérdéssé vált az 1956-os forradalom időszakában. 1956 őszén a helyi forradalmi bizottságok különös gondot fordítottak a közellátás folyamatosságának a biztosítására, s ezek a törekvések általában sikeresek voltak. Sőt a november 4-ei szovjet inváziót megelőzően a falvakból és városokból több-kevesebb rendszerességgel segélyszállítmányokat küldtek a fővárosba. A fegyveres harcok elültével a Kádár-kormány közellátási kormánybiztosságot hozott létre, aminek az élelmiszer-ellátás megszervezése, a különböző külföldi segélyszállítmányok fogadása és elosztása volt a legfontosabb feladata.

A kormánybiztos 1956. november 11-ei jelentése szerint vidéken jobb volt a helyzet, mint a fegyveres harcoktól sújtott fővárosban. „Budapesten a legutóbbi harcok folyamán az élelmiszer-szállítási és kiskereskedelmi apparátus szinte teljesen szétesett, a sütőipar kivételével néhány napon keresztül egyáltalán nem működött. Ez alatt az idő alatt a sütőipar lisztkészlete is kifogyott.”⁵ A háborús körülmények között élő fővárosiak igyekeztek minél nagyobb élelmiszerkészleteket felhalmozni. Az ellátás javítása érdekében megkönnyítették a magánkereskedői engedélyek kiadását. A hiány és a fokozott kereslet következtében a szabadpiaci árak jelentősen emelkedtek, egy darab tojás ára a 10 Ft-ot is elérte 1956. december elején. A jelentés készítői úgy vélték, hogy december második felére normalizálódhat a főváros közellátási helyzete, amikor hosszabb-rövidebb sorban állás után, de mindenki hozzájuthat a legfontosabb élelmiszerekhez. A Közellátási Kormánybiztosság 1957. január 13-áig működött. A tevékenységét értékelő zárójelentés megállapította, hogy az alapvető élelmiszerekből – kenyér, liszt, hús – november végére sikerült viszonylag teljes körű ellátást biztosítani. Ebben fontos szerepe volt a különböző segélyszállítmányoknak is. „A gyors szovjet segítség tette lehetővé, hogy elsősorban a Főváros ellátását alapvető élelmiszercikkkel november hónapban biztosítani lehetett.”⁶

1956-ban 5000 család háztartási adatait gyűjtötték össze, a megfigyelt családokban az egy főre jutó havi átlagjövedelem 636 Ft volt, a legalacsonyabb jövedelműeknél ez a mutató 339, a legjobb jövedelmi helyzetben levőknél 1178 Ft-ot jelentett. Az élelmezési kiadások a szegényebbek körében havonta és fejenként 215 Ft-ra, a legmagasabb jövedelmű családokban 457 Ft-ra rúgtak, átlagosan havonta 316 Ft-ot fordítottak élelmiszere-re.⁷ Mindez a fejenkénti, napi átlagos kalória-fogyasztásban is megjelent, hiszen a legrosszabbul és a legjobban keresők között másfélszeres különbség alakult ki. Igen jelentős eltérések mutatkoztak a jövedelmi helyzet függvényében a tej és a tejtermékek, a tojás, a hús és a hentesáru fogyasztásában. A mennyiségi mellett a minőségi különbségeket többek között az is jól mutatja, hogy a legolcsóbb és rendszerint gyengébb minőségű árukból – birka- és lóhús – az átlag alatti és a legkisebb jövedelmű családokban volt a legmagasabb a fogyasztás. A fogyasztói szokások és a szűkös kínálat miatt viszonylag ritkán és kis mennyiségben fogyasztottak marhahúst, a hússzükségletet a baromfi- és sertéshúsból fedezték. A szokásokra és a kor viszonyaira jellemző az a tény, hogy a háztartási felvételben szereplő 1700 Budapesten és nagyobb vidéki városokban élő munkás- és alkalmazotti család közül majdnem minden második tartott sertést 1956-ban. Elterjedt volt a disznóvágás szokása, birtoknagyságtól függetlenül 100 családra 110–120 sertésvágás jutott 1956 folyamán, vagyis a családok egytizede évi két vágással igyekezett fedezni hússzükségeit.⁸

A falusiak körében 1956-ban a jövedelmi viszonyokhoz kötődő táplálkozási egyenlőtlenség jóval mérsékeltebb volt a városokban élőkéhez viszonyítva. A legalacsonyabb jövedelmű paraszti családokban a havonkénti ételkészlet-fogyasztásra fordított összeg 311 Ft, a legmagasabb jövedelműek esetében 371 Ft volt. A városi munkás- és alkalmazotti, valamint a paraszti családok ételkészletre fordított kiadásait összehasonlítva szembeötlő, hogy a legszegényebbek esetében a szint nem tért el lényegesen, míg a legkedvezőbb jövedelmi helyzetben élőkénél a paraszti családok fejenkénti fogyasztási kerete négyötöde a városiakénak. A szegényparaszti családokban egy főre átlagosan 586 Ft, a legjobb körülmények között élőkében pedig 796 Ft jövedelem jutott. Vagyis a statisztikai adatok alapján a jövedelmi különbségek is mérsékeltebbek voltak a paraszti társadalomban, mint a városi munkások és alkalmazottak között. Az is látható, hogy a paraszti társadalomban – nyilván az önellátás szerepének köszönhetően – az ételkészlettel kapcsolatos kiadások az egy főre eső jövedelmeknek csak mintegy 40%-ára rúgtak. A megfigyelés adatai szerint 1956-ban az 1-3 katasztrális holddal rendelkező törpebirtokos családokban a kenyér, péksütemény és liszt fogyasztásának a fele, a 15-25 holdas családokban pedig a háromnegyede származott saját termelésből.

Az 1956 nyarán készített létminimum-elemzés⁹ szerint egy felnőtt havi létfenntartásához 580 Ft-ra, egy háromtagú munkáscsalád megélhetéséhez minimálisan 1440 Ft, egy négytagú családéhoz pedig 1900 Ft havi jövedelemre volt szükség. A létminimum szintje alatt élő családok összes havi jövedelmüknek közel a kétharmadát fordították ételkészletre. Ebben a csoportban a hús- és zsírszükségletet a leggyakrabban ló- és birkahús vásárlásával biztosították, mert ezek voltak a legolcsóbban beszerezhető húsfélések. Az ételkészletek közül az általános helyettesítő ételkészlet szerepét is betöltő kenyér fogyasztása volt a legmagasabb. Az elemzésben a felnőtt férfiak átlagos napi tápanyag-szükségletét 2825 kalóriában határozták meg.

Az 1957-es háztartás-statisztikai felvétel során felmérték az egyes foglalkozási csoportok ételkészlet-fogyasztási szokásait és sajátosságait is. „A parasztcsaládok átlagosan magasabb ételkészlet-fogyasztásán belül az egyes ételkészleteknél eltérő a különbség. Azonos jövedelmek mellett a cukor kivételével a legtöbb alapvető ételkészletből magasabb a paraszti, mint a városi fogyasztás. Az, hogy a parasztság a városi családoknál több lisztes ételt, lényegesen több hüvelyeset és szalonnát fogyaszt, az életmódbeli különbségekből és a fogyasztói szokásokból adódik. Ugyanakkor azonban a parasztcsaládok lényegesen több húst, baromfit, zöldséget, gyümölcsöt és tejterméket is fogyasztanak, mint a városi családok. [...] Az egyénileg gazdálkodó parasztcsaládok és a munkás- és alkalmazotti családok életmódbeli különbségei a jövedelem növekedésével éleződnek: a magasabb jövedelmek mellett nagyobb az eltérés mindkét irányban: a munkás- és alkalmazotti családok ételkészlet kiadásai még jobban elmaradnak a paraszti ételkészlet-fogyasztás mögött...”¹⁰ Ugyanebben az adatgyűjteményben rámutattak arra is, hogy az akkor legalacsonyabb jövedelmű (400 Ft-nál alacsonyabb egy főre eső jövedelemmel rendelkező családokban) havonta és fejenként 205 Ft-ot, a közepes – 800 Ft egy főre jutó – jövedelműekben 356 Ft-ot, a legmagasabb, 1600 Ft feletti fejenkénti jövedelemmel bíró családokban pedig 613 Ft-ot fordítottak havonta egy fő ételkészlet kiadásaira. A szerényebb jövedelmű családokban az egy főre eső napi átlagos kalória-fogyasztás 2341 kalória, a legmagasabb jövedelmű családokban pedig 3388 kalória volt.

Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a paraszti háztartások fogyasztásán belül érthető módon magas volt a saját termelésű cikkek hányada. A parasztság ételkészlet-fogyasztásának a háromnegyede, teljes fogyasztásának pedig a fele származott ebből a forrásból. A korabeli magyar társadalom egészét tekintve ez utóbbi mutató 30% volt. Voltak természetesen olyan ételkészletek, ezek közül is a húsfé-

lék, amelyek esetében az önellátás tartósabb maradt. A városokban erre kevésbé volt lehetőség.

A hús kritikus termék volt. Hajdú-Bihar megyében 1958-ban egy a belkereskedelmi minisztériumnak készített jelentés megállapításai szerint „komoly gondok vannak a húsellátás körül annak ellenére, hogy az 1957. évi húsertékesítés több mint kétszerese volt az 1955. évinek. [...] A Debreceni Vágóhíd és Húsfeldolgozó Vállalat szállítási módját az összes kiskereskedelmi vállalat kifogásolja. Igen gyakori, hogy a Debrecentől távolabbi helyekre kiszállítandó hús – még nyáron is – 12-14 óra múlva kerül a boltba. Nem ritkaság, hogy mire a rendeltetési helyére ér – különösen a fagyasztott hús – az áru romlott, eladhatatlan, a vendéglátóiparban feldolgozhatatlan. A húszállítás módja egészségügyi szempontból is kifogásolható, a kocsira rakott hússokat csizmával tapossák a szállítók.”¹¹ A húshiány mérséklése nehezen megoldható feladatnak bizonyult. 1960 májusában Debrecenben a legtöbb húsboltban már a kora reggeli, délelőtti órákban elfogyott a kiszállított árukészlet. „Általában tapasztalható, a húsboltok előtt, hogy a vásárlók már kora hajnalban a bolt előtt várják a nyitást. Központ részéről ki lett adva, hogy 6 h-kor kezdhetik az árusítást. [...] Általában a húsboltoknál nagyobb kivételezések nincsenek, fennáll az a körülmény, hogy a húsbolt a mellette levő fűszer- vagy tejbolt személyzetének a húst félreteszi, vagy a boltban tárolja, vagy a fogyasztó előtt adja át az illető boltosnak.”¹²

Az élelmiszer-fogyasztási szokásokkal foglalkozó felmérés szerint „1960-ban a parasztcsaládok döntő részében a saját termelésből fedezték húsfogyasztásuk 90%-át [...] a parasztság éven belüli húsfogyasztása igen nagy ingadozást mutat. Míg éves átlagban egy fő hetenként 63, a felvétel időszakában – május harmadik hetében – csupán 39 dkg húst fogyasztott (saját termelésből). Az adatfelvételtől feltűnő arányú baromfi, főleg tyúkféle fogyasztása derült ki. A megfigyelés időszakában – májusban – a családok húsfogyasztásának 67%-a ebből adódott. A baromfifogyasztásnak ez a magas aránya messze túlhaladja a bérből és fizetésből élők fogyasztását. 1960-ban 2,2-szeresét tette ki. (A parasztcsaládok a felvétel időpontjában és jelenleg [1961-ben - V.T.] is viszonylag ritkán vásárolnak tőkehúst. A kapott válaszok szerint a családok 23%-a vásárolt »néhány napon belül« 18%-a pedig a megkérdezés előtti 1-2 hétben vásárolt utoljára tőkehúst.)”¹³ 1960/61 telén a községi háztartások 69%-a vágott sertést legalább egy alkalommal. „Az élősértés piaci ára - különösen az 1960. évben – olyan színvonalat ért el, hogy a zsír, hús és húskészítmények bolti árával szemben kifizetődő volt a házi vágás, ugyanakkor a néha tartósan fellépő húshiány is hatással volt a vágások számának emelkedésére.”¹⁴

Az élelmiszer-fogyasztásban a hatvanas évek végétől általános és jelentős változást jelentett az elkészített és a fogyasztott étel mennyiségének a jelentős növekedése. Egy 1960-as kormányzati elemzés szerint „jelentékenyebben hatott ki azonban a társadalmi csoportok szerkezetének a megváltozása az áruforgalom szerkezetére. A parasztság számának csökkenése és a munkás alkalmazotti népesség számának a növekedése az élelmiszer-forgalmat kereken 700 millió forinttal növelte, Ennyire becsülhető tehát – számításaink alapján – a saját termelésből való fogyasztás csökkenése s helyette élelmiszerek vásárlása.”¹⁵

Az egyéni gazdálkodás utolsó éveiben a megfigyelések szerint a földterület növekedésével párhuzamosan az élelmiszer-fogyasztás aránya is emelkedett „A személyes fogyasztást tekintve még egy vonatkozásban van nagyobb eltérés a különböző földterületen gazdálkodó családok között, éspedig a saját termelésű és a vásárolt fogyasztás egymás közötti arányát tekintve. A nagyobb gazdaságokban nagyobb a saját termelésből, származó fogyasztás súlya [...] A birtoknagyság szerint csoportosított adatok azt mutatták, hogy az élelmiszer-fogyasztás aránya – a jövedelem bizonyos növekedése mellett is – emelkedik. Ez csak azzal magyarázható, hogy a nagyobb gaz-

daságban több termék áll rendelkezésre saját termelésből és a meglévő mennyiségek-ből természetesen többet fogyasztanak. A saját termelésből származó fogyasztás arányának növekedése az egyes élelmiszereknél különböző mértékű: így például a zöldségfogyasztás túlnyomó része minden gazdaság-nagyságcsoportban saját termelésből származik [...]. Hasonló a helyzet a burgonyánál. Ugyanakkor az elfogyasztott tej és tejtermék mennyisége igen nagy mértékben emelkedik, úgy, hogy eközben a vásárolt mennyiség erőteljesen csökken.”¹⁶ Egy 1961-es elemzés szerint megállapítható, hogy „a munkások és alkalmazottak (egyébként mintegy tizedét kitevő) legalacsonyabb jövedelmű rétegének táplálkozási színvonala nagyon hasonlatos a felszabadulás előtti országos átlaghoz. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a legalacsonyabb jövedelműek táplálkozási színvonala megfelelő.”¹⁷ Hasonló volt a helyzet a szegény-paraszti rétegek esetében. A hatvanas évek végétől fokozatosan mérséklődtek az élelmiszer-fogyasztás társadalmi és területi különbségei, a városi és a falusi háztartások ételmezési szokásai számos vonatkozásban egységesedtek. De az 1950-es évek végén ennek még kevés jele volt. „Az egyénileg gazdálkodó parasztság kalória- és tápanyag-fogyasztása [...] magasabb, mint a munkás- és alkalmazotti családoké, és összetétele is kedvezőbb, amennyiben az értékesebb fehérje- és zsírfogyasztás színvonala jobban meghaladja a munkás- és alkalmazottcsaládok fogyasztásának a színvonalát, mint a szénhidrát-fogyasztásé. [...] Ugyancsak a paraszti fogyasztás gyökeres változására utal, hogy az összes elfogyasztott kalóriamennyiség források szerinti megoszlásában nincs jelentős eltérés, a parasztság lényegében a városi családokhoz hasonló arányban fogyasztja a legértékesebb védőélelmiszereket is.”¹⁸

A mezőgazdaság 1958–1961 között lezajlott kollektivizálása sokrétűen befolyásolta az élelmiszer-fogyasztási szokásokat és az ország közellátási helyzetét, mert egyfelől csökkentette azok számát, akik élelmiszerszükségletüket képesek voltak saját termelésből fedezni, másrészt a termelés rendszerének átalakítása tartósította az egyes élelmiszerek hiányát. Ezeket a problémákat a kormányzati dokumentumokban is elismerték. „A mezőgazdaság szocialista átszervezésének folyamánya a központi készletből ellátandók számának a növekedése, az egyéni gazdaságokban megfigyelhető tartalékolási tendencia. Viszont kedvező jelenség a termelősövetkezetek áruértékesítési arányának növekedése. Mindezekből látható, hogy az élelmiszer-ellátás jelenlegi problémái elsősorban a mezőgazdaságban folyó hatalmas társadalmi átalakulással függnek össze. [...] 1959-ben és 1960-ban a kenyérgabona-fogyasztás kielégítése csak az import lényeges növelésével volt biztosítható.”¹⁹ A téli időszakban a lakosság alapvető cikkekkel való ellátottságát jónak ítélték, „húsból az ellátás Budapesten és a kiemelt városokban megfelelő. Mezőgazdasági vidékek ellátása általában gyenge. [...] Zsiradékból az átmeneti vajhiány miatt margarinból élénkült a kereslet. [...] Tojásból az igényeket évek óta nem tudjuk teljes mértékben kielégíteni. Folyó évben az ellátás még a korábbi évekhez képest is rosszabb.”²⁰ A hiány a szabadpiacon egy év alatt negyven százalékkal, 2 forintról 2,80 forintra emelte a tojás szabadpiaci árát.

Az ország különböző pontjain élő, 1958 és 1962 között folyamatosan háztartási feljegyzést vezető 800 parasztcsalád adatai alapján rekonstruálhatóak a kollektivizálás időszakában bekövetkezett változások alapelemei és irányai. „1958 és 1962 évek között mind a tisztán paraszti, mind a kettős jövedelmű családoknál a vásárolt fogyasztás lényegesen gyorsabban növekedett, mint a természetbeni fogyasztás. Ugyanakkor a tisztán paraszti kettős jövedelművé vált családoknál a vásárolt fogyasztás több mint 80%-os növekedése mellett a természetbeni fogyasztás összege csökkent. Ezzel szemben a kettős jövedelműből tisztán parasztivá vált családoknál azáltal, hogy mezőgazdasági eredetű jövedelmük az átlagosnál sokkal nagyobb mértékben emelkedett – s így jóval több termék állt rendelkezésükre, mint

korábban –, a természetbeni fogyasztás összege jelentősen növekedett. Ezeknél a családoknál a természetbeni fogyasztás nettó kiadáshoz viszonyított aránya is emelkedett, míg a többi rétegnél ez az arány számottevően csökkent. Különösen jelentős csökkenés következett be a természetbeni fogyasztás arányában a tisztán parasztiból kettős jövedelművé vált családokban. [...] Az élelmiszer-fogyasztásban meglévő rétegenkénti jelentős különbségek tehát a természetbeni fogyasztásból adódnak. A korábban nagyobb földterülettel rendelkező családok 1962. évi magas élelmiszer-fogyasztásából ugyanis a vásárolt élelmiszer mind összegében, mind arányában kevesebb volt, mint a korábban kisebb földterülettel rendelkező családoknál, bár az előbbi családok az 1958. évihez képest jobban növelték élelmiszer-vásárlásukat, mint az utóbbiak.”²¹

Az 1962-es év adatait összefoglaló áruforgalmi gyorsjelentés a bolti élelmiszerforgalom dinamikus növekedését mutatta, miközben a lakossági élelmiszer-fogyasztás gyakorlatilag alig változott. A forgalom növekedése elsősorban abból adódott, hogy a kollektivizálás időszakában, illetve azt követően olyan társadalmi csoportok is rendszeres élelmiszervásárlókká váltak, akik korábban szükségleteiket részben vagy egészben saját termelésből fedezték. A gazdálkodás rendszerének radikális átalakítása következtében csökkent a szabadpiaci élelmiszerforgalom az 1958–1962-es időszakban, ami tovább növelte az állami élelmiszer-kiskereskedelem ellátási terhét. 1962-ben a húsellátáshoz továbbra is jelentős mértékben hozzájárultak a családi gazdaságok, becslések szerint az év során közel két és fél millió volt a sertésvágások száma a háztartásokban, vagyis a magyar háztartásoknak hozzávetőlegesen az öthatoda élt ezzel a lehetőséggel.²²

1962 őszén a feszültté váló, háborús fenyegetettséget felidéző nemzetközi politikai helyzet hatására az alapvető élelmiszerekből felvásárlási láz bontakozott ki Magyarországon, ami átmenetileg tovább növelte az ellátási nehézségeket. 1963-ban a hús, a baromfi, a tojás, és a tejtermékek terén volt a legnagyobb mértékű az áruhiány. A korabeli hivatalos megfogalmazás szerint „a mezőgazdasági termelés alacsony színvonala nem tette lehetővé egyes állati eredetű termékek iránt jelentkező belföldi szükségletek kielégítését”.²³

Ugyancsak a kollektivizálás és a vele járó életmódváltás hatására változott meg a hatvanas évek közepén a kenyérfogyasztás elsősorban a falusiak körében, akik fokozatosan felhagytak az otthoni kenyérsütéssel, és áttértek a bolti kenyér vásárlására.²⁴ (Az élelmiszereknél a házi és a bolti jelző rendszerint minőségi különbséget is jelentő jelző volt és maradt hosszú időn keresztül. A házi kenyér, sütemény, tejfel a vásárlók gondolkodásában a jobb minőséget is jelentette.) Az állami tulajdonú élelmiszer-kiskereskedelem azonban még hosszú ideig nem volt képes a növekvő falusi kenyérvásárlási igényeknek megfelelni. A falvak többségébe a sütőipar általában hetente egy-két alkalommal szállított friss kenyeret. De a városok nagy részében is általában csak késő délelőtt érkeztek meg a friss kenyér- és péksütemény-szállítmányok. Országosan megoldatlan volt a hétvégi kenyérellátás, sok helyen előre sült termékeket forgalmaztak, amit érthetően nem szívesen vásároltak meg, ezért szombat délutánonként a friss kenyeret forgalmazó üzletek előtt rendszeres volt a sorban állás. Igen gyakoriak voltak a minőségi és a mennyiségi kifogások. A 2 kg-os kenyér valóságos súlya gyakran alig haladta meg a másfél kilót, a kenyér és péksütemény nemritkán sületlen vagy égett volt, rendszerint hiányzott a boltokban a csomagolóanyag, ezért a kenyeret csomagolatlanul vagy a vágott felületen papírral letakarva forgalmazták. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján még politikailag frekvenciát ipari területen is a hétköznapi élet természetes velejárója volt az alapvető élelmiszerek hiánya. Nógrád megye például egy 1959 márciusában készült beszámoló szerint „sütőipari termékek szempontjából országosan is az egyik legrosszabbul ellátott te-

rület”, különösen a salgótarjáni iparmedence. „Évek óta megoldatlan probléma a lakosság kenyérrel és péksüteménnyel való megfelelő ellátása. [...] Az ipari területekre teljesen rendszertelen a kenyér kiszállítása. Vannak bányászlakta helyek, ahova gyakran csak boltzáráskor vagy utána érkezik meg a kenyér. [...] Nemesyszer előfordult, hogy péntek délutántól hétfő délig nem volt kenyér. [...] A kenyér minősége is súlyosan kifogásolható, keletlen, ragacsos, idegen anyagot tartalmaz.”²⁵

A hatvanas évek elejére valamelyest konszolidálódtak a viszonyok az élelmiszerkereskedelemben is. Nyíregyháza legnagyobb élelmiszerboltjában, a köznyelvben – vezetője után – Madai-féle Csemegének nevezett üzletében a „vezetőség mindent elkövet, hogy a szocialista kereskedelem fejlettebb formáinak megfelelő kiszolgálást biztosítson. Nagy súlyt fektet vállalatunk a kenyér és péksütemények, húskészítmények, tejtermékek ízléses és higiénikus csomagolására, megfelelő zsír- és kenyérpapír és egyéb nyomtatott (céges) csomagolóanyagokat használunk fel. Áruházunk bevezette a házhoz szállítást és a mai napig érvényben levő boyszolgálatot is fenntartja, ami egyik városból a másik városba való áruk eljuttatását gyorsan és pontosan végzi. [...] Továbbmenve, gépi felszereléseink villamos hűtőszekrény, mirelite szekrények, presszógépek, turmixgép, szeletelőgép a legkorszerűbbek, amik lehetővé teszik a kiszolgálás kulturáltabb színvonalát és az áruk helyes tárolását.”²⁶

1962/63 telének ellátási viszonyait a belkereskedelmi minisztérium általában megfelelőnek tartotta.²⁷ A szokatlanul kemény tél kihatásait burgonyaimporttal, a kiskereskedelem háromhetes készletezésének elrendelésével igyekeztek ellensúlyozni. „A mezőgazdaság szocialista átalakításának igen nagy eredményei mellett egyes közepes jelentőségű cikkeknel hiány keletkezett. Nem találták meg a megfelelő termelési módszereket, pl. babnál, lencsénél, ciroknál, és így ezekből a közhasználatú cikkekből évek óta hiány van. Ez a hiány még ma is fennáll. [...] Déligyümölcsből ma már a falusi lakosság is rendszeres ellátást követel. Hasonló a helyzet a mélyhűtött áruknál is, ahol azonban technikai okok miatt (mélyhűtő pultok hiánya) az igényeket nem tudjuk kielégíteni. Az ország nyugodt közellátását – az év hátralevő részében – a cikkek döntő többségében a terv szerint rendelkezésünkre álló árualapok biztosítják. Alapvető élelmiszerekből (kenyér, liszt, zsír, cukor, só, száraztészta, burgonya) folyamatos és megfelelő ellátást tudunk biztosítani. Húsból a rendelkezésre álló keretek az igények kielégítését nem teszik lehetővé, a zavartalan ellátáshoz további 4-500 vagon terven felüli mennyiségre lenne szükség. Hasonló a helyzet a tojásnál is, ahol a tervezett mennyiség nem elegendő, ezért esetleg tojásport kell importálni. [...] Déligyümölcsök közül citromból egész éven át jó ellátás biztosítható, míg az F.M. rendelkezése folytán május 3-a után narancs nem kerülhet forgalomba.”²⁸ A hús és a tojáshiányt a mezőgazdasági termelés alacsony színvonalával magyarázták, más cikkek (konzervek) esetében a külkereskedelmi érdekek előtérbe helyezése miatt nem volt lehetőség a hazai igények kielégítésére, a hiány harmadik okaként az élelmiszeripari és a szállítási kapacitás szűkösségét jelölték meg. A hiánycikkek vonatkozásában ellátási prioritást élveztek a városok, a bánya- és iparvidékek, valamint a főváros, az idegenforgalom növekedése miatt nagyobb figyelmet szenteltek az üdülőterületek ellátására is.

Az élelmiszer-fogyasztás a hatvanas évek elejétől általában nőtt, de a növekedés üteme a falusi háztartásokban valamivel alacsonyabb volt, mint a városokban. Az egyes élelmiszerfajták közül a vizsgált időszakban a húsfélék,²⁹ a tojás, valamint a tej és tejtermékek fogyasztása emelkedett jelentősen.

1. táblázat. Egy főre jutó évi átlagos élelmiszer-fogyasztás (1960–1980) között (kg/fő)

Év	Hús, hal	Tej Tejtermé- kek	Zsiradék- félék	Ebből: étolaj és margarin	Cukor	Liszt és rizs	Zöldség és főzelék- félék	Gyümöl- csök
1960	49,1	114	23,5	2,8	26,6	136,2	84,1	55,3
1970	60,7	109,6	27,7	6,6	35,5	128,1	83,2	72,5
1980	73,8	166,2	30,5	11,8	37,9	115,1	79,6	74,9

Forrás: Magyar Néprajz, Életmód, 1997.

Az élelmiszer-ellátás változásaiban két tényezőnek volt lényeges szerepe: 1. a mezőgazdasági kistermelésnek, hiszen ez a tömeges méreteket öltő tevékenység ön-ellátó funkciója révén (is) enyhítette az élelmiszer-ellátás hiányosságait, 2. a mezőgazdasági nagyüzemi termelés lassú konszolidálódásának.

A bőség vonzásában – stabilizálódó kínálat és a „túlfogyasztás” a konszolidációs években

■ Az 1960-as, 1970-es évek fordulójától – részben az 1968-as gazdasági reformnak is köszönhetően – a mennyiségi igények kielégítése után a választék lassan és fokozatosan bővült. A hetvenes években már az élelmiszerek és az élvezeti cikkek körében is fokozatosan kialakultak a „presztízstermékek”. Ezek közé tartoztak a márkás „nyugati” italok, dohányárúk, csokoládék, üdítőitalok (Coca Cola, Pepsi Cola, Marlboro).

1968 végén az élelmiszer-kereskedelemmel foglalkozó előterjesztés a mennyiségi élelmiszer-ellátás kérdései mellett már a táplálkozás minőségi átalakulásának szükségességét is hangsúlyozta. A belkereskedelem alapvető feladata az, „hogyan a lakosság élelmiszer-ellátása kiegyensúlyozottan, zavartalanul fejlődjön. Ugyanakkor erősítjük azokat a tendenciákat, amelyek a korszerű fogyasztási szerkezet kialakítását célozzák. Az állati termékek, továbbá a zöldség és gyümölcs értékesítése ebben az esztendőben is jobban növekedett, mint más élelmiszereké. [...] Az életszínvonal gyarapodásának megfelelően jobban nőtt az élvezeti cikkek eladása is. Csak a vendéglátásban nem tudtuk a kívánatos mértékben növelni az ételek forgalmát, főképpen a kialakult magasabb árszínvonal s ennek következtében a lakosság tartózkodása miatt.”³⁰ A legmagasabb jövedelmű csoportok kivételével a különböző társadalmi csoportok általában érzékenyek voltak, s ez különösen igaz volt az élelmiszerek vonatkozásában. Az ön-ellátás viszonylag magas aránya, a kistermelés kiterjedtsége részben erre is visszavezethető. Hiszen háztájiban, a ház körüli konyhakertekben, a „hétvégi telkeken” viszonylag sokféle zöldség és gyümölcs megtermelhető volt. „Az élelmiszer-fogyasztás szerkezetének lassúbb átalakulását befolyásolja a saját termelésből származó fogyasztás még mindig jelentékeny volta. 1966. évben a munkás- és alkalmazotti háztartások élelmiszer-fogyasztásának 23%-a, a paraszti és kettős jövedelmű családokénak 66%-a jutott a saját termelésű és a piacon vásárolt élelmiszerekre.”³¹

Az élelmiszerek fogyasztói ára – tekintve, hogy e cikkek szinte kivétel nélkül kötött árasak voltak – a hatvanas évtized elejétől lényegében nem emelkedett, ezért aztán a hetvenes évek második felében, amikor ez a helyzet megváltozott, az élelmiszerek árának emelése gyakorlatilag mindig kisebbfajta politikai és társadalmi krízist jelentett. Az akkor érvényben levő kötött árrendszer sajátosságaként az árak nem fedezték az előállítási költségeket sem, ezért az élelmiszertermelés állandó állami támoga-

tást igényelt. A hatvanas évek végén az élelmiszerek fogyasztói ára mintegy 25%-kal volt alacsonyabb, mint amit a valóságos ráfordítások és előállítási költségek indokolták tettek volna. Az alapvető termékek – kenyér, sertésszár – esetében a magyar fogyasztók többsége érzéketlen volt az árak változására, míg a hús esetében az 1966–67-es ár-emelkedést olcsóbb húsrészek és étkezési szalonna vásárlásával ellensúlyozta.

A Belkereskedelmi Kutató Intézet 1968-ban tanulmányban foglalta össze az élelmiszer-fogyasztás helyzetének és fejlődésének kérdéseit. Hangsúlyozták, hogy a lakossági fogyasztásnak mintegy a fele az élelmiszerekből és az élvezeti cikkekből adódik, a pénzbeli jövedelmeknek több mint 40%-át fordítják ezeknek a cikkeknek a beszerzésére. „A kielégítő és zavartalan élelmiszer-ellátás, az élelmiszerek belföldi piacának egyensúlya fontos gazdasági s egyben elsődrendű politikai kérdés is. A gazdaságpolitika eredményességét is jellemzi, milyen ellátási viszonyok valósulnak meg a belföldi piacon.”³² Az elemzés megállapításai szerint az élelmiszer-fogyasztás szerkezete a II. világháborút követő két évtized során nem változott jelentősen, továbbra is meghatározó maradt a cereáliák és a zsiradékok szerepe, a táplálkozás életteni szempontból értékesebb, magasabb élvezeti értékű, a korszerű életmóddal összefüggő élelmiszerek fogyasztása csak lassan kerül előtérbe. Az élvezeti cikkek közül a kávé, tea, kakaó és fűszerek fogyasztása növekedett.

Az évtized folyamán városi munkás- és alkalmazotti, valamint a parasztcsaládok élelmiszer-fogyasztásának különbségei mérséklődtek. A belkereskedelemben hosszabb távon számoltak a mezőgazdasági és általában a falun élők élelmiszer-vásárlásainak növekedésével. „Az 1966. évi adatok szerint a városokban élő munkás- és alkalmazott családok élelmiszer-fogyasztási szükségleteinek 87 százalékát a kereskedelemben, további 10%-át a piacokon való vásárlás útján elégítik ki. A községekben élő munkás- és alkalmazotti családoknál ugyanezek az adatok 60, illetve 12%-ot tesznek ki. Feltehetően az utóbbiaknál az árnyok magasabbak volnának, ha – kényszerűségből – a kereskedelemben nem kellett volna korlátoznia egyes élelmiszerek eladási forgalmát a községekben. (pl. hús, vaj, tej stb.). Feltehetően a parasztság élelmiszer-beszerzési forrásainak aránya is ezekhez fog közeledni a következő években.”³³ A tanulmány szerzői szerint „a következő 10-15 évben nem volna helyes intézkedéseket tenni a saját termelésű fogyasztás csökkentésére s a piaci felhozatal korlátozása érdekében. Az ezek révén a lakossághoz kerülő termékek feldolgozása és kereskedelmi forgalma jelentős beruházásokat és anyagi eszközöket, továbbá munkaerőt igényelne. Ezért célszerű olyan gazdaságpolitikai koncepciót kialakítani, hogy a parasztság természetbeni fogyasztását ne korlátozzuk, támogassuk a háztáji termelést és ösztönözzük a közvetlen termelői értékesítést, a piaci felhozatal, elősegítjük a munkások és alkalmazottak kiegészítő gazdaságainak fejlődését, különös tekintettel a munkaidő tervbe vett csökkentésére s a szabadidő növekedésére, támogatjuk termékeleségeik értékesítését.”³⁴ 1960 és 1975 között a lakosság élelmiszer-fogyasztásában felére csökkent a saját termelésből történő fogyasztás.

1969 szeptemberében a Gazdasági Bizottság számára a lakosság áruellátásának tapasztalatairól és várható alakulásáról szóló jelentés megállapította, hogy „élelmiszerekben a fennálló feszültségek az évek óta meglévő húsellátási problémán kívül főleg a zöldség-gyümölcs-kínálatban jelentkeztek. A központilag tárolt zöldség- és gyümölcskészletek lényegében már az első negyedév végére elfogytak, hasonlóképpen kimerültek a magánháztartások, a mezőgazdasági termelők készletei is. Így tehát az 1968. évi rossz terméseredményeknek az idén jelentkező következményei, párosulva a kedvezőtlen tavaszi időjárással, komoly ellátási nehézséget okoztak. A hús-ellátásban szembetűnő hiányok voltak.”³⁵

Egy 1970-es belkereskedelmi jelentés szerint „az élelmiszer és élvezeti cikkek kínálata általában jobb és kiegyensúlyozottabb volt, mint korábban. Megszűnt a szá-

raztészta, az édesipari lisztes áruk hiánya, bőven volt kapható ez évben kakaó is. Csökkent némileg a húsellátásban meglévő feszültség. Változatlanul fennállott azonban a sör elégtelensége, a mélyhűtött termékek hiánya. A zöldség-gyümölcs-kereskedelem a tárolt készletekből bőséges ellátást biztosított burgonya, sárgarépa, gyökér, almaféléből, a készletek pótolni tudták a késői tavaszodás miatt hiányzó primőr árukat. Az élelmiszer-kereskedelem arra is gondot fordított, hogy az olcsóbb termékek is rendelkezésre álljanak. Ezt elsősorban az olcsóbb húskészítményekben, sajtfélékben sikerült elérni.”³⁶

Az élelmiszer-kiskereskedelemben a IV. ötéves terv központi irányelvei „azt tűzték ki célul, hogy a piaci egyensúly biztosítása mellett az árukínálatban kiegyensúlyozott fejlődés következzen be. Javuljon az élelmiszer-kínálat biológiai összetétele, és elégítse ki a korszerű táplálkozás követelményeit. Az élelmiszer-kiskereskedelem is segítse elő a népesedéspolitikai, a nő- és ifjúsáspolitikai határozatokban foglaltak megvalósítását. [...] A főváros élelmiszerigényét összességében évek óta kielégítjük. Mennyiségi áruhiány (sertéshús, szárazáru, sör) időszakonként, választékhiány – különösen a IV ötéves terv utolsó évében – gyakrabban, egyes árucsoportoknál tartósabban (finomabb húskészítmények, száraztészta, édesipari áruk, nyers zöldség és gyümölcs, belsőségből készült készételek stb.) fordult elő.”³⁷ Az 1974-es lakossági áruellátásról készített jelentés kiemelte, hogy „a lakosság áruellátása 1974. évben általában kielégíthetőnek tekinthető. A korábbi éveknél jelentősebb minőségi hiány nem tapasztalható. [...] A közellátás élelmiszerekből és élvezeti cikkekből a korábbi éveknél is kiegyensúlyozottabb. A tőkehús- és húskészítmény kínálat különösen a II. félévben sokkal jobb, mint a korábbi években bármikor. Kivételt képez a szalámi, a gyulai kolbász, amiből az idén a szokásosnál nagyobb mennyiségi hiány tapasztalható, miután belföldön a múlt évvel azonos mennyiséget hozunk forgalomba. Igény szerinti ellátást lehet biztosítani baromfiból, tej és tejtermékekből, fűszerféléből, az édesipari termékek döntő többségéből. [...] Sokat javult a kínálat gyorsfagyasztott árukból és konzervekből is, bár egyes fajták (belsőségekből készült konzervek, egyes gyümölcs, zöldség és főzelék konzervek) az előző évi gyenge termés következtében időnként hiányoznak az üzletekből.”³⁸

A hetvenes évek végére viszonylag kiegyensúlyozottá váló magyarországi élelmiszerellátás és a bővülő kínálat élénkítette a bevásárlóturizmust is. A szomszédos országok határ menti területeiről sokan jártak Magyarországra vásárolni. A „zsebimport” az élelmiszerek vonatkozásában 1978-ban például az éves kiskereskedelmi forgalom 2,1%-át tette ki. A legkeresettebb termékek közé a szalámi, kolbászfélék, a bor, az étolaj, a cukor és a paprika tartoztak. Időnként a külföldiek vásárlásai átmeneti áruhiányt okoztak, ezért „az érintett élelmiszerüzletekben, különösen a határ mentén, a frekvenciált időszakokban és napokon csak szeletelt hentesárut hoznak forgalomba, korlátozzák az egy vevőnek eladható olaj, cukor mennyiségét. A külföldiek által ismert és felkeresett üzletekbe nem irányítanak át árut más területről, így a hazai lakosságot is igyekeznek védeni az áruhiánytól.”³⁹ A Magyarországra érkező turisták csokoládét, kávé, kakaóport és tömény szeszesitalokat hoztak magukkal, amit rendszerint a KGST-piacokon értékesítettek. A kiutazó magyarok is szívesen vittek magukkal élelmiszereket, a külföldiek által Magyarországon keresett termékek mellett a mák, a dióbél, az édességek és a gyümölcsök láthatatlan exportja öltött jelentősebb méreteket.

A kereskedelempolitikával kapcsolatos dokumentumokban 1980 végén értékelték a lezáruló tervidőszakot, aminek négy alapvető célkitűzése volt: az alapvetően fontos élelmiszerekből a teljes ellátás biztosítása, az egészséges és korszerű táplálkozás további elterjesztése, a háztartási munka könnyítése, a lakosság differenciálódó igényeinek kielégítése. „A középtávú tervidőszak kereskedelmi munkáját értékelve

megállapítható, hogy a legfontosabb célkitűzések teljesültek, illetve tendenciaszerűen érvényesültek. Az élelmiszer- és élvezeti cikk ellátás kiegyensúlyozott volt, és a fogyasztói igényeket a kereskedelem összességében kielégítette.”⁴⁰

A hetvenes évek második felében az élelmiszerek viszonylag stabil árrendszere jelentős változásokon ment keresztül. 1976 és 1979 júliusában az alapvető élelmiszerek árát is nagymértékben érintő központi áremelésekre került sor, ami termékektől függően hosszabb-rövidebb ideig érintette a fogyasztói szokásokat. A dráguló cikkek közül csökkent vagy stagnált az értékesítés, a fogyasztók előnyben részesítették az olcsóbb termékeket, és/vagy igyekeztek készleteket felhalmozni a tartós élelmiszerekből. Ezzel együtt a kádári konszolidáció lezárulásának időszakában a magyarországi élelmiszer-ellátás kiegyensúlyozottá vált, a kínálat fokozatosan meghaladta a keresletet. A fokozatosan bővülő kínálat a hetvenes években pedig lehetővé tette a jóllakottság megtapasztalását – a mélyszegénységben élők kivételével – a magyar társadalom többségének. Az is látható, hogy mindebben jelentős szerepe volt az egyéni és társadalmi erőfeszítéseknek, ami árnyaltabbá teszi a magyar „gulyáskommunizmus” megítélését. A hetvenes években a mennyiségít az időszakos minőségi áruhiány váltotta fel.

■ JEGYZETEK

1. A korszak összefoglalását lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1998.
2. Részletesebben lásd Valuch Tibor: *A piaci szocializmus – közelítések, értelmezések, értékelések*. In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Közelítések a kádárizmushoz*. 1956-os Intézet, Bp., 2008. 85–108. Évkönyv/1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete.
3. A korszak periodizációja: 1956–1963 a stabilizáció, 1963–1978 a konszolidáció, 1978–1989 a válság időszaka.
4. Terjedelmi okok miatt a táplálkozási és étrendi szokások vizsgálatára nem térek ki.
5. Nyers Rezső közellátásügyi kormánybiztos jelentése a kormány számára a közellátás helyzetéről. Bp., 1956. november 11. MNL XIX-K-24. 1. d.
6. Jelentés a Közellátásügyi Kormánybiztosság munkájáról és a közellátás helyzetéről. Bp., 1957. január 28. MNL XIX-K-24. 1. d.
7. *Ötezer család 1956. évi háztartási feljegyzései*. KSH. Statisztikai Időszaki Közlemények 1957. 5. sz. 37–42.
8. Uo.
9. A munkás- és alkalmazotti családok létminimuma. A SZOT Közgazdasági és Statisztikai Osztályának elemzése. 1956. július 23. MNL M-KS-276. f. 66/36. óe. Közli Belényi Gyula – Varga Lajos: *Munkások Magyarországon 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Bp., 2000. 433–471. (456.)
10. *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme és fogyasztása 1957-ben*. (4000 család háztartási feljegyzései alapján) KSH Statisztikai Időszaki Közlemények 1957. 22. 80.
11. Beszámoló a Belkereskedelmi Minisztérium részére Hajdú-Bihar megye és Debrecen kereskedelmének helyzetéről. 1958. A Hajdú-Bihar Megyei Tanács iratai. HBML. XXIII 108./c. 7. d.
12. Feljegyzés az élelmiszer-kiskereskedelmi vállalatok hűsoltjairól. 1960. május 21. A Hajdú-Bihar Megyei Tanács iratai. HBML. XXIII 108./c. 7. d.
13. A parasztság keresletváltozásának elemei és irányzata, összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával. Belkereskedelmi Kutató Intézet közleményei. Bp., 1962. 71. sz.
14. Makay István: *A bérből és fizetésből élő családok néhány élelmiszer-fogyasztási szokása*. BKI. Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei Bp., 1962. 53. sz.
15. Jelentés a belkereskedelmi forgalom hároméves tervének teljesítéséről. 1960. május. A Belkereskedelmi Minisztérium irata. MNL. XIX-G-4-zz. 7. d.
16. *Munkás, alkalmazotti...* 1957. 63–67.
17. Pálos István – Zafir Mihály: *Az élelmiszer-fogyasztás természetes mutatói*. Kereskedelmi Szemle 1961. 3. sz. 124–128.
18. *Munkás, alkalmazotti...* 1957. 84–85.
19. A lakosság téli áruellátása, különös tekintettel az élelmiszerellátásra. Az Országos Terhivatal Előterjesztése a Gazdasági Bizottsághoz. 1961. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL. XIX-K-8-b. 11. d.
20. Uo.
21. *A parasztság egyes rétegeinek jövedelme és fogyasztása a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt és után*. KSH, Bp. 1963.
22. Részletesen lásd Aruforgalmi jelentés az 1962. évről. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL XIX-G-4-f. 85. d.
23. Jelentés a közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1964. március 24. MNL. XIX-G-4-yy. 83. d.
24. A kenyér és péksütemény, továbbá a tej- és tejtermékellátás alakulása a mezőgazdaság szocialista átszervezése után. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium kollégiuma részére. 1963. szeptember 11. MNL. XIX-G-4-yy. 83. d.

25. BkM. 002/15/1959. Tük. Nógrád megye kereskedelmi munkája. Jelentés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1959. március 26. MNL. XIX-G-4-zz. 3.d.
26. A Csemege Élelmiszerkereskedelmi Vállalat 125. sz. boltjának beszámolója, 1960. február 5. Nyíregyháza Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. SzSzBML. XXIII 502.
27. Előterjesztés a közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma számára. 1963. április 18. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL. XIX-G-4-yy. 83. d.
28. Előterjesztés a közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma számára. 1963. április 18. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL. XIX-G-4-yy. 83. d.
29. A hús fogyasztás változása jól szemlélteti ezt a folyamatot. Magyarországon az 1934–1938 közötti évek átlagában 33,9 kg/fő, 1955-ben 37,6 kg/fő, 1965-ben 53,2 kg/fő, 1975-ben 71,2 kg/fő, 1985-ben 79,6 kg/fő volt.
30. Aktívabb kereskedelempolitikával a reform megvalósításáért – tézisek. 1968. MNL. XXXVI-G-4. 2. d.
31. Az élelmiszer-fogyasztás helyzete és fejlődése. A Belkereskedelmi Kutató Intézetben készült elemzés összefoglalója. 1967. MNL. XXVI-G-4. 1. d.
32. Az élelmiszer-fogyasztás helyzete és fejlődése – összefoglaló az elemzés fontosabb következményeiről. 1968. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL. XXVI-G-4. 1.d.
33. Uo.
34. Uo.
35. Jelentés a Gazdasági Bizottság részére a lakosság áruellátásának eddigi tapasztalatairól és várható alakulásáról. 1969. szeptember 11. MNL XXVI-G-4. 4.d.
36. A lakosság áruellátása, a belkereskedelmi áruforgalom és gazdálkodás alakulása 1970. I. félévében. A belkereskedelem 1970. évi várható tervteljesítése. A Belkereskedelmi Minisztérium Információs és Ellenőrzési Főosztály és a Közgazdasági Főosztály előterjesztése a kollégium részére. 1970. augusztus 15. 6. o. MNL. XIX-G-4-ttt. 26. d.
37. Szigethi Gyula: *A főváros élelmiszerellátásáról*. Kereskedelmi Szemle 1976. 4. sz. 14–17.
38. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma számára az 1974. évi áruellátásról és az 1975. évi felkészülésről. 10.158/1974. sz. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL. XXVI-G-4. 41. d.
39. Az aktív és passzív idegenforgalmunk hatása a kiskereskedelmi forgalomra, illetve a belföldi árualapokra. Az Országos Idegenforgalmi Hivatal 10.025/15/1979. sz. előterjesztése a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiumához. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL. XXVI-G-4. 94. d.
40. Az élelmiszer- és vegyi áru kereskedelem VI. ötéves tervidőszakra szóló kereskedelem politikai irányelvei. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL XXVI-G-4. 83. d.

■ IRODALOM

- A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960–1980*. KSH, Bp., 1981.
- A lakosság jövedelme és fogyasztása 1970–1986*. KSH, Bp., 1987.
- A parasztság keresletváltozásának elemei és irányzata, összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával*. Belkereskedelmi Kutató Intézet közleményei. Bp., 1962. 71. sz.
- A parasztság egyes rétegeinek jövedelme és fogyasztása a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt és után*. KSH, Bp., 1963.
- Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos: *Munkások Magyarországon 1948–1956*. Napvilág Kiadóm Bp., 2000. 456.
- Étrendi szokások a munkás-, alkalmazotti és paraszti háztartásokban*. Statisztikai Időszaki Közlemények KSH, Bp., 1960. 34. sz.
- Falussy Béla et al.: *A lakosság táplálkozási szokásai*. Kutatási beszámoló. Az 1986–87. és az 1993. évi KSH Életmód-időmérleg-táplálkozási felvételek főbb eredményei. KSH kézirat Bp., 1997.
- Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. HIK-Pápai Református Gyűjtemények. Bp.–Pápa, 2007.
- Kisbán Eszter: *Táplálkozáskultúra*. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Életmód*. Magyar Néprajz IV. Akadémiai Kiadó, Bp., 1997. 417–584.
- Makay István: *A bérből és fizetésből élő családok néhány élelmiszer-fogyasztási szokása*. BKI. Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei. Bp., 1962. 53.
- Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme és fogyasztása 1957-ben*. (4000 család háztartási feljegyzései alapján). KSH. Statisztikai Időszaki Közlemények, Bp., 1959. 22.
- Ötezer család 1956. évi háztartási feljegyzései*. KSH. Statisztikai Időszaki Közlemények, Bp., 1957. 5.
- Pálos István – Zafir Mihály: *Az élelmiszerfogyasztás természetes mutatói*. Kereskedelmi Szemle 1961. 3. sz. 124–128.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1998.
- Szigethy Gyula: *A főváros élelmiszerellátásáról*. Kereskedelmi Szemle 1976. 4. sz. 14–17.
- Valuch Tibor: *A bőséges inségtől az inséges bőséig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben*. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Magyarország a jelenkorban – Évkönyv 2003*. XI. 1956-os Intézet, Bp., 2003. 51–78.
- Valuch Tibor: *A piaci szocializmus – közelítések, értelmezések, értékelések*. In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Közelítések a kádárizmushoz*. 1956-os Intézet, Bp., 2008. 85–108.
- Évkönyv / 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete.
- Zafir Mihály: *Élelmiszer-fogyasztás*. KSH. Életszínvonal-füzetek, 1985. 7. sz.